

Milyen volt az ősmagyar mondatszerkezet?

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

Előadásomban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen lehetett a magyar mondat szerkezete az ősmagyar korban, azaz, a magyar nyelv önálló életének honfoglalás előtti szakaszában.¹

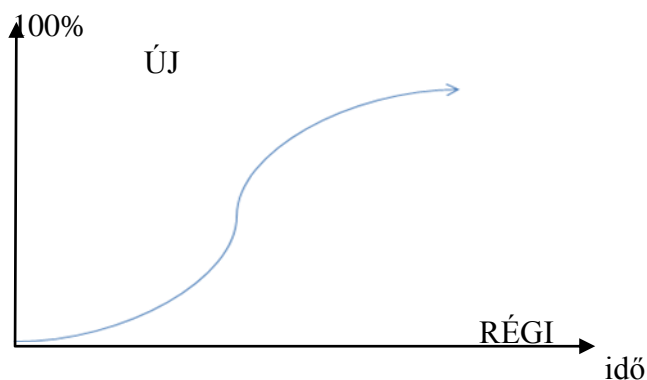
Vitatott kérdés, hogy egyáltalán rekonstruálható-e egy nyelv dokumentálatlan korszakának mondattana. A mondattörténeti kutatások legnagyobb hatású képviselője, David Lightfoot 2002-es tanulmányában amellett érvelt, hogy a mondattani rekonstrukció lehetetlen; a mondattani változások – a hangtani változásoktól eltérően – megjósolhatatlanok, mivel a mondattani változásoknak nincs elmélete. Nem mindenki osztja e nézetet – lásd például Campbell és Harris (2002) reakcióját, valamint Ferraresi és Goldbach (2008) tanulmánykötetét. Magam is a mellett fogok érvelni, hogy a mondattani szerkezetek rekonstruálásához vannak eszközeink és bizonyítékaink. Az valóban megjósolhatatlan, hogy mi fog megváltozni egy nyelvben, a már megindult nyelvi változások lefutása azonban hasonló mintát követ, úgynevezett *f*-görbével ábrázolható, és e görbe hiányzó szakaszai rekonstruálhatók. Másrészt a nyelvek tartalmaznak korábbi nyelvállapotokat őrző nyelvi kövületeket, és ezekből szintén értékes információk nyerhetők.

Az ősmagyar mondatszerkezet rekonstruálásához mindkét bizonyítéktípust felhasználom. Először azt mutatom be, mire következtethetünk az ősmagyar korban kifutó nyelvi változások *f*-görbéiből, majd az egy nyelvi kövületcsoportban rejlő információkat igyekszem kibontani. Az ismertetőbizonyítékok mind arra utalnak, hogy az ősmagyar mondat alaptagra végződő szintagmákból épült fel, és alany-tárgy-ige alapszórendű volt.

2. Mondattani rekonstrukció az *f*-görbék visszakövetésével

2.1. A nyelvi változások lefolyásának *f*-görbéje

A múlt század közepe óta ismert általánosítás, hogy a nyelvi változások lefolyása *f*-függvénnyel ábrázolható (l. Weinreich–Labov–Herzog 1964). Azaz egy új jelenség terjedése igen lassan indul, és hosszú ideig alig gyorsul. Majd az új jelenség lendületet kap, és viszonylag rövid idő alatt uralkodóvá válik. Végül a jelenség terjedése ismét lelassul, és az új változat csak évszázadok múltán – vagy még akkor sem – tudja teljesen kiszorítani a régit:

¹ Az ősmagyar kor kezdete, azaz az ugor egység felbomlása hagyományos felfogás szerint Kr. e. 1000 körülre, Róna-Tas (2011) újabb kutatásai alapján Kr. e. 2000 körülre tehető.

Minthogy az új változat csak igen hosszú idő elteltével válik kizárólagossá, a teret vesztő korábbi változat még hosszú időn át kimutatható a nyelvben. Ezért, ha valamely nyelvtörténeti korban kifutó, eltűnően lévő nyelvi jelenséget találunk, feltételezhető, hogy egy *f*-görbével modellálható változás kései szakaszával van dolgunk. Az ilyen *f*-görbék dokumentálatlan korai szakaszainak rekonstruálásával eljuthatunk a korábbi nyelvtörténeti korban uralkodó szerkezeti változathoz.

Ugyanakkor a nyelvi változások *f*-görbét követő lefolyása csak tendencia; megakadt változásra, két változat állandósult együttélésére is van példa. Ezért az *f*-görbék dokumentálatlan korai szakaszának rekonstrukciója csak akkor ad megbízható eredményt, ha a rekonstruált mondattani jelenség a rokon nyelvekben is kimutatható.

Előadásom első részében négy olyan szerkezetet mutatok be, amelyek az ómagyarban már kiveszőben vannak, számos rokon nyelvben azonban ma is általánosak, így joggal feltételezhető, hogy az ősmagyarban ezek képviselték a domináns szerkezeti változatot. Az alábbi szerkezetekről lesz szó:

1. SOV (subjectum-objectum-verbum) szórend ragtalan tárggyal,
2. igeneves alárendelés,
3. „ige-segédige” sorrend,
4. mondatvégi kérdő operátor.

E jelenségeket először a rokon nyelvekből vett példákkal illusztrálom, majd azt mutatom meg, hogy a rokon nyelvi példáknek megfelelő szerkezetek az ómagyarban is megtalálhatók, bár egyre csökkenő arányban.

2.2. Kifutó *f*-görbék a korai ómagyarban

2.2.1. Eltűnő SOV szórend ragtalan tárggyal

Az uráli nyelvek többsége – a nyelvcsaládnak legkorábban indoeurópai közegbe került nyugati tagjait kivéve – „alany, tárgy, ige” („Subjectum, Objectum, Verbum”, azaz SOV) szórendű. Szigorú SOV szórend jellemzi a magyar legközelebbi rokonait, az obi-ugor hantit (másként osztjákot) és a manysit (másként vogult) is. A szórend szigorúsága nem független attól a tényről, hogy a tárgy e nyelvekben általában ragtalan. Mint az alábbi példában megfigyelhető, a hantiban a *gyerek* és *gyereket* egyformán hangzik; azt, hogy a mondatokban a *gyerek* alany vagy tárgy, a szórend határozza meg:

- (1)a. o:xsar ná:wre:m mu:sməltəs (Nikolaeva 1999: 42)
róka gyerek megsebesített
‘A róka megsebesített egy gyereket.’
- b. ná:wre:m o:xsar mu:sməltəs
gyerek róka megsebesített
‘A gyerek megsebesített egy rókát.’

Mint a példák fordításából kitűnik, a mai magyarban az ige nem a mondat végén, hanem a mondat belsejében, a topik-komment (‘logikai alany – logikai állítmány’) tagolódású mondat kommentjének élén áll, és már legkorábbi nyelvemlékeinkre is ez a jellemző (É. Kiss 2014a, b). Ugyanakkor első kódexeinkben, a Szent Ferenc legenda 14. századi fordítását őrző Jókai-kódexben és a Biblia 1416 körüli fordítását őrző Bécsi, Münchener és Apor-kódexekben az igeneves alárendelő mondatok tárgya olykor még ragtalan, és ilyen esetben a tagmondat mindig SOV szórendű. Íme, néhány ómagyar példa. (A nehezebben olvasható példák esetében a mai olvasatot is megadom.)

- (2) *ne fordo l'lon m̄g [ø kɔntosɔ feluènni]* (Müncheni kódex 30r)
'ne forduljon meg [ő köntöse felvenni]'
- (3) *ky zent fferenczet lewlteuala [egyhaz seprete]* (Jókai-kódex 97)
'ki Szent Ferencet lelte vala [egyház seperve]'
- (4) [*ø è gondoluan*] *yme vrnac angala ièlenec nèki* (Müncheni kódex 8v)
'[ő ez gondolván] íme Úrnak angyala jelenék neki'
- (5) *Es hiuattatuā az irastudokat & [kiral lèuèli irokat]* (Bécsi kódex 65)
'és hívattatván az írástudókat és [király levelei írókat]'
- (6) *Agyad meg ymmar [bewne zantnak]* (Jókai-kódex 158)
'adjad meg immár [bűne szántnak]'

Az igenevek egyes mai dialektusokban is megengednek ragtalan tárgyat (*Megyek szőlő kapálni*), ám e mai szerkezetek összetételszerűek; ragtalan tárgyuk önállóan nem referáló puszta főnév. Az ómagyar kori ragtalan tárgyak viszont teljes értékű főnévi szintagmák (például birtokos szerkezeteket, mutató névmást is találunk közöttük).

A mondattani változások általában a főmondatban indulnak;² az alárendelő mondatok konzervatívabbak. Így az a tény, hogy ragtalan tárgy már az ómagyarban is csak alárendelő mondatban fordul elő (sőt annak is csak az ugor korból örökölt, régiesebb igeneves változatában – lásd a 2.2.2. alfejezetet), arra utal, hogy kifutó jelenségről, egy *f*-görbe végső stádiumáról van szó. Ez a feltételezés számokkal is alátámasztható. Vessük össze a ragtalan tárgyak arányát korai kódexeinkben. Az alábbi táblázatban a kódexek neve és a szövegük keletkezési éve utáni első számoszlop a kódexek szószámát, a második számoszlop a ragtalan tárgyak számát mutatja, a harmadik számoszlop pedig azt adja meg, hogy hány szóra esik egy ragtalan tárgy.³

(7) Kódexek:	szószám	ragtalan	tárgy	szó/ragtalan tárgy
Jókai (1370 k.):	22 733	42		540
Müncheni (1416 k.):	69 589	78		892
Apor (1416 k.):	22 118	18		1 382
Bécsi (1416 k.):	54 423	24		2 268
Jordánszky (1516 k.):	200 185	16		12 511

A táblázat adataiból kifutó *f*-görbe rajzolódik ki: a 14. századi Jókai-kódexben 540 szóra, a 15. század eleji Biblia-fordítást őrző kódexekben már csak körülbelül 1000–2000 szóra esik egy ragtalan tárgy. Száz évvel később, a Jordánszky-kódexben a ragtalan tárgyak aránya elenyésző.

Nem meglepő módon a tárgyrag megjelenése együtt jár az SOV szórend felbomlásával. Vessük össze például egy Máté evangéliumabeli tagmondat 1416 körül keletkezett fordítását a száz évvel későbbi fordításával. Míg a korai, Müncheni kódexbeli változat ragtalan tárgyú és OV szórendű, a későbbi változatban ragos tárgyú és VO szórendet találunk:

² Ennek magyarázatáról lásd Lightfoot (1991) degree-0 learnability elméletét.

³ E kódexek ragtalan tárgyait Károly (1956) számolta meg. A kódexek szószáma (pontosabban tokenszáma) az MTA Nyelvtudományi Intézetének ómagyar adatbázisából vett adat (<http://corpus.nytud.hu/rmk>).

(8) Máté 4,20:

a. Müncheneri kódex 10 rv (1416):

Azoc [legottan haloioc meghaguā] kquetec otet
'Azok [legottan hálójuk meghagyván] követék őket'

b. Jordánszky-kódex 364 (1516–19):

Azok kedyg [legottan el hagywan haloyokat es hayoyokat] kóweteeek hewtet

Néhány megkövült ragtalan tárgyú OV szerkezet a mai napig fennmaradt a nyelvben, például:

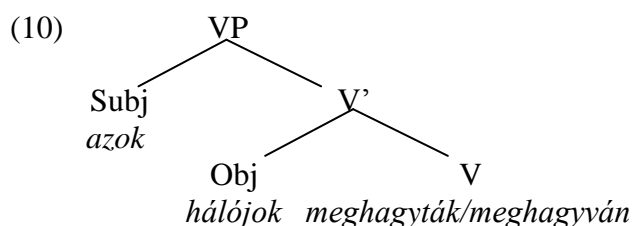
(9) a *Mi tévő legyek?*

b. *hite hagyott, szárnya szegett*

c. *szava tartó*

d. *kalap levéve*

Abból a tényből, hogy a magyar nyelv obi-ugor testvérnyelveit jellemző ragtalan tárgyú SOV szerkezet egyre csökkenő arányban az ómagyarban is kimutatható, arra következtethetünk, hogy az ősmagyar is a hantiban és a manysiban fennmaradt ugor mintát örökölte és őrizte az ősmagyar kor jó részén keresztül, talán az ómagyar kor első, csupán szórványemlékekben dokumentált szakaszáig. Azaz az ősmagyar igei szintagmának (verbális frázisnak, VP-nek) az alábbi összetevős szerkezetet tulajdoníthatjuk:

2.2.2. Visszaszoruló igeenes alárendelés

A WALS – The World Atlas of Language Structures – (Haspelmath et al. 2005) térképlapjainak tanúsága szerint a nem véges alárendelés, azaz, az igeenes beágyazott mondatok túlsúlya SOV sajátság. Míg az SVO szórendű nyelvek a (11) alatt bemutatott, kötőszóval bevezetett, időjeles igéjű véges alárendelést részesítik előnyben, az SOV nyelvek a (12) alatt illusztrált nem véges alárendelést preferálják.

(11) *Sajnálom, hogy elmentél.*

(12) *Sajnálom elmentedet.*

Annak, hogy SOV-nyelvekben az igeenes alárendelés, SVO-nyelvekben pedig a véges alárendelés az elterjedtebb, perceptuális oka van; mint Hawkins (2001) kimutatta, SOV szórend esetén az igeenes alárendelés, SVO szórend esetén pedig a kötőszóval bevezetett véges alárendelés dolgozható fel hatékonyabban. (Téves tehát az a sok helyütt olvasható feltételezés, hogy a véges alárendelés fejlettebb nyelvállapotra utalna, mint az igeenes alárendelés. Az emberi nyelvek szerkezete nem kulturálisan, hanem biológiailag meghatározott adottság, így nem fejlődik a kultúra fejlődésével együtt. Valamennyi ismert –

ma is beszélt vagy nyelvemlékekben fennmaradt – emberi nyelv szerkezete hasonló fejlettségű.)

Az uráli nyelvcsalád konzervatívabb keleti ágai szinte kizárólag nem véges alárendelő mellékmondatokat használnak.⁴ A mai obi-ugor nyelvekben található sokféle igeneves mellékmondat típus az ómagyarban is kimutatható. Közülük itt két típust idézek (a többről lásd Dékány (2014)-et).

Az obi-ugor nyelvek jelzői mellékmondatként a jelzett főnevet megelőző, vonatkozó névmás nélküli igeneves kifejezést használnak, amint ezt az alábbi hanti példák mutatják:

(13)a. *[(mä) tini-m-äm] loγ* (Nikolaeva 1999: 79)

én elad-ott-am ló
'a ló, melyet eladtam'

b. *[Naγ mo:sməlt-əm] o:xa:r-e:n jel an man-l* (Nikolaeva 1999: 78)

te megsebesít-ett róka-d messze nem ment
'A róka, melyet megsebesítettél, nem ment messze.'

Az ómagyar is bővelkedik az ilyen vonatkozó névmás nélküli igeneves jelzői mellékmondatokban, például:

(14) *ot vala eg [keze meg aźott] ember* (Müncheni kódex 38r)

'ott vala egy ember, akinek a keze megaszott'

(15) *Es ueged az [neköd zörzöttem] Coronat* (Kazinczy-kódex 17v)

'És vegyed a koronát, melyet neked szereztem'

Ugyanakkor az igeneves jelzői mellékmondatok aránya az ómagyarban folyamatosan csökken; helyüket vonatkozó névmással bevezetett véges jelzői mellékmondatok veszik át. Az igeneves jelzői mellékmondatok térvesztését a vonatkozó névmási kötőszók növekvő száma mutatja. A *ki*, *mi* és *mely(ik)* előfordulásainak növekvő gyakorisága Máté evangéliumának egymást követő fordításaiban ellaposodó *f*-görbét rajzol ki:

(16) **A *ki*, *mi* és *mely(ik)* száma Máté evangéliumának fordításaiban:**

Müncheni k. (1416): 225

Jordánszky-k. (1516): 314

Károli Biblia (1590): 330

Az igeneves jelzői mellékmondatok nem tűntek el nyomtalanul a nyelvből. A (14a) alatti típus efféle nyelvi kövületekben maradt fenn:

(17) *[magva szakadt] család*

[esze ment] ember

A (14b) alatti szerkezet még részben produktív, de névmási alanyt már nem enged meg, és az igenév már nem egyezik alanyával; ugyanazt a toldalékot viseli, akár egyes, akár többes számú az alany:

⁴ Ez a helyzet gyorsan változik – annak következtében, hogy az oroszországi uráli nyelvek beszélőinek új generációi már oroszdomináns kétnyelvűek.

- (18)a. az [*anyám süttötte*] kenyér
 b. a [*pékek süttötte*] kenyér

A keleti uráli nyelvek, köztük a hanti és a manysi határozói mellékmondatokként is igeneves kifejezéseket használnak. Íme egy hanti példa:

- (19) [*Kase:m manti jupina*] liti pitləm (Nikolaeva 1999: 47)
 fájdalom elmúlt után enni kezdek

Az igeneves határozói mellékmondatok a korai ómagyar kódexekben is nagyon gyakoriak, de hamarosan a vonatkozó határozószóval bevezetett véges alárendelés váltja fel őket. Vessük össze ugyanazon bibliai mondat 1416 körüli és 1536-ból való fordítását:

- (20) Máté 13: 6
 a. [*Nap kedig felkeluē*] meg hēuolēnc (Müncheni kódex 1416)
 'Nap pedig felkelvén meghevülének'
 b. *Mykoron az nap fel tamadot wolna, meg swte ewket*
 (Pesti Gábor: Új Testamentum 1536)

A véges határozói alárendelés térnyerését a *-ván/vén* képzős határozói igenevek csökkenő arányával érzékeltethetjük. A *-ván/vén* képzős igenevek csökkenő száma Máté evangéliumának egymást követő fordításaiban ellaposodó *f*-görbét rajzol ki:

- (21) ***-ván/vén* igeneves mondatok Máté evangéliumában:**
Müncheni kódex (1416):	486
Jordánszky-kódex (1516):	322
Károli Biblia (1590):	286

Az áttekintett tények arra utalnak, hogy az ősmagyart az igeneves alárendelő szerkezeteknek ugyanaz a bősége és változatossága jellemezte, mint amelyet a hanti és a manysi megőrzött. Az igeneves alárendelés uralkodó volta az SOV-nyelvek sajátossága, így az ősmagyarra rekonstruált igeneves szerkezetek áttételesen az ősmagyar mondat SOV-jellegét is alátámasztják.

2.2.3. **Eltűnő „ige-segédige” sorrend**

A szigorúan SOV szórendű nyelvekben a temporális segédige követi a főigét. Az uráli nyelvek közül csak azok használnak temporális segédigét, amelyek történetük során intenzív ótörök hatásnak voltak kitéve: így az udmurt, a komi, a mari és a mordvin (l. Bereczki 1983). E nyelvek összetett igeidőiben az aspektusjelet és személyragot viselő főigét mindig közvetlenül követi a létigei eredetű, időjelet viselő segédige. Például:

- (22) Udmurt
 a. *m̄niškem* 'mentem'
 b. *m̄niškem val* 'mentem vala'
 (23) Komi
 a. *muna v̄eli* 'megyek vala'

b. *munęma vęli* 'mentem vala'

(24) Mari

a. *tolęnam* 'jöttem'

b. *tolęnam әl'e* 'jöttem vala'

Az ősmagyart is erős ótörök hatás érte a 7–8. században (l. Róna-Tas–Berta 2011), és az ómagyarban is megtaláljuk legelső nyelvemlékünkötől kezdve azokat az összetett igeidőket, amelyeket az udmurtban, komiban, mariban megfigyelhetünk:

(25)a. *es odutta vola neki paradisumut hazoa*

b. *turchucat mige zocoztia vola*

'torkukat megszaksasztja vala' (Halotti beszéd és könyörgés, 1195)

Az udmurthoz, komihoz, marihoz hasonlóan az ómagyar összetett igeidőkben is a főige viseli az aspektusjelet meg a személyragot, és a létigei eredetű *vala* segédige viseli az időjelet (É. Kiss 2005). Ami a jelen kontextusban számunkra leglényegesebb: a segédige kötelezően követi a főigét. A „főige, *vala*” sorrend az ótörök népekkel való együttélés korában, az ősmagyar kor kései szakaszában szilárdulhatott meg (É. Kiss 2013, 2014a, b).

Az SOV-nyelvekre jellemző kötelező ige-segédige sorrend a középmagyar korban (1526–1772) az összetett igeidők kihálásával tűnt el a nyelvből. A befejezett múltat (*látott vala*) és a folyamatos múltat (*lát vala*), akárcsak az elbeszélő múltat (*látá*) kiszorította az ómagyarban még befejezett jelenként funkcionáló *-t* jeles múlt (*látott*), vö.:

(26) Máté 2: 9

a. Jordánszky-kódex (1516):

Es yme az czyllag, kyt lattanak vala napkelettre , elől megy vala

b. Neovulgata (1997):

Es ime, a csillag, amelyet napkeleten láttak, előttük haladt

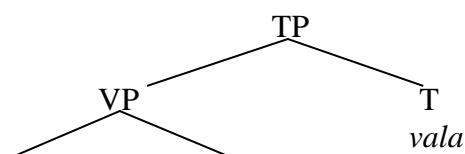
Az ősmagyar kor után kialakuló segédigék már jelöletlen esetben megelőzik a főigét, ahogy ez az SVO-nyelvekben szokásos. Ezt tapasztaljuk például az ómagyar korban segédigévé grammatikalizálódott *fog* esetében is:

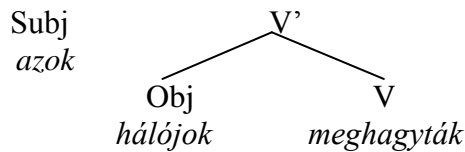
(27) *hogy ehsegtewl sok emberek fognak meg halny* (Jókai-kódex 62–63)

Ugyanakkor a múlt idejű feltételes módú igealakok, például a *látott volna*, nyelvi kövületként tovább őrzik az ősmagyar korból fennmaradt összetett igeidők kötött „főige, segédige” sorrendjét.

Az ősmagyarból örökölt, a középmagyar korig tovább élő összetett igeidők kötelező „főige, segédige” sorrendje arra enged következtetni, hogy az ősmagyar mondatban nemcsak az igei szintagma (VP) végződött alaptagra, hanem a mondat temporális rétege (a temporális frázis, TP) is. Azaz, az ősmagyar mondatnak az alábbi teljesebb szerkezetet tulajdoníthatjuk:

(28)

2.2.4. Eltűnő mondatvégi kérdő operátor

A szigorúan fejevű szintagmákból építkező nyelvek mondatainak valamennyi rétege alaptagra végződik: az igei frázis és a temporális frázis mellett a tagmondat modalitását meghatározó réteg, az úgynevezett ForceP is. Ez a réteg ad helyt a mondatban kifejezett állítást kérdéssé alakító kérdő operátornak. A fejevű nyelvekben e kérdő operátor a tagmondat végén található.

A hantiban is a tagmondat végén áll a magyar *-e* kérdő partikulával anyagában és funkciójában is rokon kérdőszócska:

(29) *nènem tötte ù.tot-á*
 feleségem itt volt-e

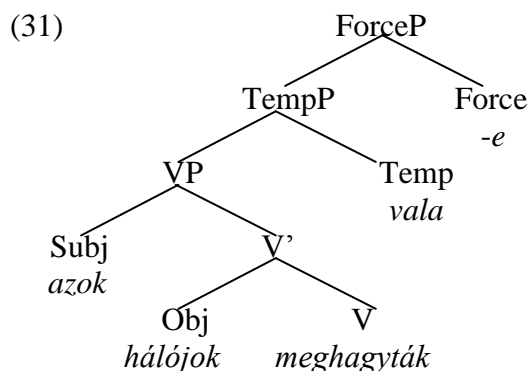
Érdekes módon az *-e* partikula az ómagyar eldöntendő kérdésekben is olykor még a tagmondat végén található, mint a Münchener kódexből vett alábbi példákban:

(30) a. *nēde tū incab nagobbac vattoc azocnal ē*
 b. *nemde ρ ańńa mondatīc marīanac ē* (Münchener kódex 12v))

A mondatvégi kérdő *-e* azonban már legkorábbi kódexeinkben is ritka; már azokban is a (31) alatti, igéhez csatolt *-e* partikulát tartalmazó szerkezet a gyakoribb; a későbbi kódexekben pedig már csak ez utóbbi típust találjuk.

(31) *Il' es vag ē tē?* (Münchener kódex 85r)

Az ómagyarban még szórványosan előforduló mondatvégi kérdő *-e* arra enged következtetni, hogy a rokon nyelvekhez hasonlóan az ősmagyar mondatban is fejevű volt a mondat kérdő modalitását meghatározó legfelső réteg is, azaz:

Az ómagyar korra a fejevű szerkesztésmódnak a mondat legfelső szintjén (a ForceP rétegben) maradt a legkevesebb nyoma; ez arra utalhat, hogy a változás ezen a szinten indulhatott meg a leghamarabb.

Összefoglalva az elmondottakat: az ősmagyar kori mondattani változások ellaposodó *f*-görbéinek visszakövetésével az ősmagyar korra fejező szintagmákból épülő mondatszerkezetet rekonstruálhatunk. Hipotézisünket megerősíti, hogy a magyar nyelv obigor testvéryelveiben ma is az ősmagyarra rekonstruált SOV szórendű, ragtalan tárgyat tartalmazó igei szintagma, az igeneves alárendelés és a mondat legvégén álló kérdő partikula az uralkodó, és azokban a rokon nyelvekben, amelyek használnak temporális segédigét, ma is az ősmagyarra feltételezett „ige, segédige” sorrend a kötelező.

3. Mondattani rekonstrukció nyelvi kövületekből

A nyelvi kövületek olyan szerkezetek, jelenségek, amelyek a szinkron nyelvi rendszerben nem magyarázhatók, kivételeknek számítanak, levezethetők azonban egy másfajta nyelvi rendszerből; feltehetőleg egy korábbi nyelvállapot megkövült maradványai. Annak megállapítása, hogy miféle nyelvállapotból őrződtek meg, milyen eltúnt rendszerbe illeszthetők be, éppen oly izgalmas nyomozó munkával jár, mint egy csontmaradvány azonosítása.

Azt, hogy a nyelvi kövületekből kibontható információk hogyan járulhatnak hozzá a mondattani rekonstrukcióhoz, az alábbi példával illusztrálom.

3.1. Rendhagyó jelenségek az 1. és 2. személyű tárggyal kapcsolatban

A mai magyarban a határozott tárgy tárgyas ragozást vált ki az igeigén, például:

(32) *Ő ismeri Jánost/őket.*

Meglepő módon, ha a tárgy 1. vagy 2. személyű, az ige alanyi ragozást kíván – jöllehet az 1. és 2. személyű tárgy semmivel sem kevésbé határozott, mint a 3. személyű:

(33) *Ő ismer engem/téged/minket/titeket.*

Az egyes szám 1. és 2. személyű tárgyak más szempontból is rendhagyóak: hiányzik róluk a *-t* tárgyrag. Az *engem*, *téged* birtokos személyragot visel – ennek azonban semmi köze a névmások tárgyi funkciójához. (E birtokos személyragok is kövületek: az uráli nyelvek jó részében névelő helyett birtokos személyraggal fejezik ki a főnévi kifejezések határozottságát, referensüknek az adott szituációban való jelenlétét.)

A tárgyrag akkor is elmaradhat, ha nem maga a tárgy egyes szám 1. vagy 2. személyű, hanem a tárgy birtokosa:

(34) *Ő ismeri az (én) írásom/a (te) írásod.*

Mivel a mondattan meglehetősen zárt rendszert alkot, az efféle kivételek váratlanok – hacsak nem valamely korábbi nyelvállapot megkövült maradványai. Az a kérdés tehát, hogy találunk-e olyan mondattani rendszert, amelyből levezethető az 1. és 2. személyű tárggyal való egyeztetés hiánya és az 1. és 2. személyű tárgy tárgyraggal való megjelölésének a hiánya. A válaszhoz több részismeret összeillesztésével juthatunk el.

3.2. Az inverz egyeztetés tilalma

Az első számunkra fontos általánosítás Comrie (1980) kelet-szibériai nyelvekkel foglalkozó tanulmányában olvasható. A csukcs, korják és kamcsatkai nyelvben – a magyarhoz hasonlóan – az ige egyezik mind az alanyával, mind a tárgyával. Érdekes módon azonban, ha a mondat tárgya aktívabb szereplője a diskurzusnak, mint az alany, az ige nem egyezhet vele. A

társalgás résztvevői a (35) alatti aktivitási (animacy) hierarchiába rendeződnek. (E hierarchia Comrie tanulmányától függetlenül megállapított grammatikai tényező, amely számos [pl. amerikai indián] nyelv számos grammatikai jelenségében meghatározó szerepet játszik.)

(35) Aktivitási hierarchia:

beszélő > többi résztvevő > nem résztvevők

Azaz: én > mi, te, ti > ő, ők

Az említett kelet-szibériai nyelvekre Comrie (1980) az alábbi (itt leegyszerűsítve idézett) megszorítást fogalmazza meg:

(36) Az inverz egyeztetés tilalma

Az igével egyeztetett tárgynak alacsonyabban kell állnia az aktivitási hierarchiában, mint az ugyanazon igével egyeztetett alannak (kivéve, ha mindkettő az aktivitási hierarchia legelső fokán áll).

Az inverz egyeztetés tilalmának megsértését a kelet-szibériai nyelvek kétféleképpen kerülik el: (i) egy inverz morfémát illesztnek az ige elé, amely mintegy felfüggeszti az inverz egyeztetés tilalmát; vagy (ii) nem egyeztetik az igét az olyan tárggyal, amely „aktívabb”, mint az alany.

Az utóbbi módszer alkalmazása pontosan azokban az esetekben akadályozza meg az tárgy-ige egyeztetést, amikor a magyar is alanyi ragozást kíván a várt tárgyas ragozás helyett:

(37) a. Ha az alany 3. személyű, a tárgy pedig 1. vagy 2. személyű, például:

Ő lát engem/téged/minket/titeket.

b. Ha az alany 2. személyű, a tárgy pedig 1. személyű, például:

Te látsz engem/minket.

Ti láttok engem/minket.

c. Ha az alany többes szám 1. személyű, a tárgy pedig 2. személyű, például:

Mi látunk téged/titeket.

Az egyes szám 1. személyű alany aktívabb, mint a 2. személyű tárgy, ezért ilyen esetben az ige egyezik a tárggyal – csak éppen a 2. személyű tárgy más egyeztető toldalékot vált ki, mint a 3. személyű:

(38) *Én lát-lak téged/titeket.*

Az inverz egyeztetés tilalma tehát helyesen jósolja meg, hogy a magyarban az ige mikor nem egyezhet határozott tárgyával, de azt nem mondja meg, hogy miért. A kirakós rejtvény hiányzó darabjaira Givón (1975), Marcantonio (1985) és Nikolaeva (2001) tanulmányaiban, valamint Nikolaeva–Dalrymple (2011) könyvében bukkanhatunk rá.

3.3. A differenciált tárgy-ige egyeztetés

Az a jelenség, hogy csak bizonyos fajta tárgyak váltanak ki egyeztetést az igén (azaz nem minden tárgy vált ki tárgyas ragozást), a világ számos nyelvéből ismert. Givón (1975) afrikai nyelvekből, soknyelvű közösségekben kialakuló kreol nyelvekből, továbbá a gyereknyelvből vett adatok alapján azt állapította meg, hogy a differenciált ige-tárgy egyeztetés a tárgy

információszerkezeti szerepének a függvénye: az ige akkor egyezik a tárgyával, ha az logikai alanyként, más szóval topikként funkcionál, azaz ha nem új, hanem már ismert információt közöl.

Marcantonio (1985) obi-ugor adatok alapján jutott hasonló következtetésre. Nikolaeva (2001) uráli nyelvekből vett példák százainak elemzésével pontosította Givón és Marcantonio elméletét.

Nikolaeva (1999; 2001) hanti anyagon mutatta meg legbehatóbban, hogy a differenciált ige-tárgy egyeztetés a tárgy információszerkezeti szerepének, topik vagy fókusz voltának kódolására szolgál. A hanti mondatban a nyelvtani alanynak egyszersmind topikként kell funkcionálnia. Ha az alany új információt közölne, a mondatot passzivizálni kellene, hogy az ismert információt közlő tárgy vagy határozó válhasson alannya. A tárgy a hanti mondatban vagy új információt hordozó fókusz, a komment része, vagy szintén topik. A tárgy topikszerepét az igén megjelenő tárgyi egyeztető toldalék jelzi. Alanyi ragozás esetén a tárgyat fókuszként kell értelmezni. Azaz:

- (39)a. [_{topik} alany] [_{fókusz} tárgy] ige – alanyi ragozás
 b. [_{topik} alany] [_{topik} tárgy] ige – tárgyas ragozás

Ugyanakkor a tárgy csak másodlagos topik lehet az alany mögött. (Ha elsődleges topiknak számítják, passzivizálják a mondatot.)

Figyeljük meg az alábbi hanti mondatpárt. Az (a) mondat arra a kérdésre felel, hogy *Mit tettél?* – tehát a tárgy új információt közöl benne, azaz fókusz; ezért nem egyezhet vele az ige. A (b) mondat arra a kérdésre felel, hogy *Mit tettél ezzel a rénszarvassal?* Minthogy itt a tárgy része a megelőző kérdésnek is, a válaszban már ismert információt hordoz, tehát másodlagos topik szerepű. Ebben az esetben az igének egyeznie kell vele.

- (40)a. *Ma tam kalaŋ we:l-sə-m*
 én ez rénszarvas megöl-MÚLT-SG1
 'Én ezt a rénszarvast öltem meg'
- b. *Ma tam kalaŋ we:l-s-e:-m*
 én ez rénszarvas megöl-MÚLT-**OBJ**-SG1
 'Én ezt a rénszarvast megöltem' (Nikolaeva 2001: [45])

A tárgy akkor is ismertnek számít, és egyeztetést vált ki, ha csupán a birtokos jelzője ismert a megelőző szövegekörnyezetből, mint az alábbi példa második mondatában:

- (41) *la:pes o:s-es. ši la:pes u:w-el pelek kat-s-elli*
pajta talál-MÚLT.SG3 **ez pajta** ajtó-SG3 félig betör-MÚLT-**OBJ**.SG3
 'Talált egy pajtát. Ennek a pajtának az ajtaját félig betörte' (Nikolaeva 2001: [44b])

3.4. Az inverz egyeztetés tilalmának magyarázata

A Nikolaeva és mások által feltárt tények megvilágítják a Comrie (1980) által megfogalmazott inverz egyeztetési tilalom okát. Az az úgynevezett aktivitási hierarchia, amelyre az inverz egyeztetési tilalom épül, lényegében azonos a Givón (1975: 152), Moravcsik (1974) és mások által megállapított topikális, topikszerepre való elérhetőségi hierarchiával. Azaz ha a beszélőre utaló *én* névmás van a mondatban, sok nyelvben csak az topicalizálható; ha a beszélőre utaló *én* nem szerepel a mondatban, de a hallgatóra utaló *te* igen, akkor a *te* lesz a topik.

Ha az aktivitási hierarchiát topikalitási hierarchiaként fogjuk fel, a tárgy-ige egyeztetést pedig a tárgy topik szerepének jelölőjeként értelmezzük, akkor az inverz egyeztetés tilalma nem más, mint egy logikus információszerkezeti megszorítás. Azt mondja ki, hogy a mondat másodlagos topikja (azaz tárgya) nem lehet topikszerűbb, mint az elsődleges topikja (azaz alanya). Ha a tárgy központibb, aktívabb szereplője a társalgásnak, mint az alany, akkor csak fókuszaként fogalmazható meg.

E megszorítás következménye, hogy számos differenciált tárgyi egyeztetést mutató nyelvben 3. személyű alany esetén 1. vagy 2. személyű tárggyal nem egyezhet az ige. Ez a megszorítás a hantiban már nem él, de több rokon nyelvben, például a tundra nyenyecben vagy a szelkupban igen. Figyeljük meg az alábbi példákat. Az alany mindkét esetben 3. személyű. A (42)-es példában a tárgy is 3. személyű, így az ige egyezhet vele (attól függően, hogy ismert vagy új információt közöl; topik- vagy fókuszszerepű). A (43) alatti példában viszont a tárgy 1., illetve 2. személyű, és itt az egyeztetett igealak lehetetlen (43a), csak az alanyi ragozás lehetséges (43b).

(42) a. *Wanya syita ladə°-da-Ø*
 Ványa őt megver-**OBJ-SG3**
 'Ványa őt megveri'

(43)a. **Wanya syiqm°/syit° ladə°-da-Ø*
 Ványa engem/téged megver- **OBJ-SG3**
 'Ványa engem/téged megver'

b. *Wanya syiqm°/syit° ladə°-Ø*
 Ványa engem/téged megver-SG3
 'Ványa engem/téged ver meg' (Dalrymple–Nikolaeva 2011: 172)

A magyarra is jellemző egyfajta differenciált tárgyi egyeztetés – de a magyarban az ige nem a topikszerepű tárggyal, hanem a határozott tárggyal egyezik. Ez is visszavezethető a hantiban leírt jelenségre: minthogy általában a határozott tárgy utal ismert referensre, azaz a határozott tárgy funkcionál topikként, a topikkal való egyeztetés gyakran átértelmeződik határozott tárggyal való egyeztetéssé (l. Givón 1975). Határozott tárggyal való egyeztetés esetén a tárgy relatív topikalitása már nem játszik szerepet, tehát a magyarban fennmaradt inverz topikalitási tilalom egy korábbi nyelvállapot, a hantiban és a tundra nyenyecben megőrzött rendszer megkövült maradványa.

Egyéb nyoma is van annak a mai magyarban, hogy a tárgyas ragozás eredetileg a tárgy topikszerepének jelölésére szolgált. Ha a határozatlan tárgy topikként a mondat élén áll, Peredy (2009) vizsgálatai szerint a mai beszélők is gyakran inkább tárgyas ragozást használnak. A (44a) alatti mondat alanyi ragozású igéje helyett a (44b) alatti szórendi változatban a megkérdezett beszélők túlnyomó része a tárgyas ragozást választotta:

(44) a. *A sötét ruhák egyes nőket öregítenek.*
 b. *Egyes nőket a sötét ruhák öregítik.*

3.5. A differenciált tárgyragozás

Számos nyelvben differenciált tárgy-ige egyeztetés helyett vagy mellett differenciált tárgyragozás mutatja a tárgy információszerkezeti szerepét. E nyelvekben a tárgy csak akkor kap tárgyragot, ha másodlagos topik szerepű; a fókusz szerepű tárgy ragtalan. Ebbe a nyelvtípusba tartoznak egyes manysi dialektusok is – l. Marcantonio (1985), Virtanen (2013),

Sipőcz (2013) tanulmányait. Íme egy manysi példapár. Az (a) mondat ragtalan tárgya fókusz szerepű. A (b) mondat tárgya tárgyragot visel, és egyeztetést vált ki az igén, ezért ismert információt közlő topikként (határozott főnévként) értelmezik.

(45) a. *toonotäätöl säjrøng paly-låpsyøx sägrøp-øš*
 aztán fehér fa-darab hasít- MÚLT.SG3
 'Aztán fehér fadarabot hasított'

b. *ðøw-mø öät kont-iiløm*
 ajtó-ACC nem talál-**OBJ**.1SG
 'Az ajtót nem találom' (Virtanen 2013: [8], [11])

Az olyan differenciált tárgyragozást mutató nyelvekben, amelyekben az alany mindig elsődleges topik, a ragozott tárgy pedig vagy másodlagos topik, vagy fókusz, várható, hogy érvényesül az inverz topikalitás tilalma, azaz az alanynál topikszerűbb, aktívabb tárgy nem lehet másodlagos topik, csak ragtalan fókusz. E nyelvtípusban az inverz topikalitás tilalma azzal a következménnyel jár, hogy 3. személyű alany esetén az 1. vagy 2. személyű tárgy nem kaphat tárgyragot. Az inverz topikalitás tilalmának megnyilvánulása lehet, hogy a keleti és déli manysi dialektusokban az 1. és a 2. személyű tárgy mindig tárgyrag nélkül jelenik meg:

(46)a. *öän-øm jål-ääl-ääl-øn.*
én-SG1 le-öl-IMP-**OBJ**.SG2
 'Ölj meg engem!'

b. *näg nän pøl öän-øm tow keet-øš-løn?*
 te miért PRT **én-SG1** oda küld-MÚLT-**OBJ**.SG2
 'Te miért küldtél engem oda?' (Virtanen 2013: [15], [16])

Ha azt feltételezzük, hogy a korai ősmagyart nemcsak differenciált tárgy-ige egyeztetés, hanem differenciált tárgyragozás is jellemezte, akkor az egyes szám 1. és 2. személyű tárgy tárgyrag nélkülsége (47a) nem esetlegesség, magyarázhatatlan kivétel, hanem az ősmagyar kori inverz topikalitási tilalom megkövült következménye. Az inverz topikalitás tilalmából az 1. és 2. személyű birtokossal bíró tárgyak ragtalanúsága is levezethető (47b) – hiszen, mint a (41) alatti példa illusztrálta, a tárgy topikalitását birtokos jelzőjének tulajdonságai is meghatározhatják.

(47) a. *Ők ismernek engem/téged.*
 b. *Ők ismerik a bátyám/bátyád.*

A nyelvek törekednek a szinkrón szempontból kivételnek számító kövületek kiküszöbölésére, ezért a nyelvjáráásokban már megjelent az *engemet, tégedet*; az 1. és 2. személyű birtokossal bíró tárgyon a köznyelv is megengedi a tárgyragot; a többes szám 1. és 2. személyű tárgyrag pedig már semmilyen nyelvváltozatban sem viselkedik kivételesen. Ezek a tények nem érvénytelenítik fenti következtetéseinket. A nyelvi kövületek korábbi nyelvallapotokból évezredek át megőrzött töredékek. A belőlük levonható tanulságok mindig hipotetikusak, de bizonyos mondattani jelenségek rekonstruálásához e töredékek jelentik az egyedüli fogódzót.

4. Összefoglalás

Előadásomban amellet érveltem, hogy a szakirodalomban megfogalmazódott kétségek ellenére vannak eszközeink dokumentálatlan nyelvi korszakok mondattanának a rekonstruálásához. Egyrészt a nyelvi változások lefolyása általában ismert pályát, úgynevezett *f*-görbét ír le, és e görbék hosszan elnyúló utolsó szakaszából évszázadokra visszamenően rekonstruálhatjuk a lezajlott nyelvi változásokat. Másrészt a nyelvek is őriznek kövületeket, azaz olyan szerkezeteket, amelyek egy korábbi, eltűnt nyelvi rendszer következményei, bizonyítékai. Az ősmagyar mondatszerkezet rekonstruálásához mindkét fajta eszközt felhasználtam. Mind a korai ómagyar kódexek kifutó *f*-görbéinek visszakövetése, mind egy nyelvkövület-csoportban (az 1. és 2. személyű tárgyak rendhagyó viselkedésében) rejlő információk kibontása hasonló eredményre vezetett: az ősmagyar fejezőszintagmákból építkező, SOV (alany-tárgy-ige) szórendű nyelv volt, amelyben a nyelvtani alany egyszersmind logikai alanyként/topikként funkcionált. A tárgy akár topik-, akár fókuszszerepet betölthetett, és a topik szerepét tárgy-ige egyeztetés és esetrag jelölte.

Hivatkozások

- Bereczki, Gábor 1983a. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 207–237.
- Campbell, Lyle – Alice C. Harris 2002. Syntactic reconstruction and demythologizing “Myths and the prehistory of grammars”. *Journal of Linguistics* 38: 599–618.
- Comrie, Bernard 1980. Inverse verb forms in Siberia: Evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica* 1: 61–74.
- Dalrymple, Mary – Irina Nikolaeva 2011. *Objects and Information Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dékány Éva 2014. A nem véges alárendelés (az igenevek története). In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 178–239.
- Ferraresi, Gisella – Maria Goldbach (eds.) 2008. *Principles of Syntactic Reconstruction*. John Benjamins, Amsterdam.
- Givón, Talmy 1975. Topic, pronoun, and grammatical agreement. In: Charles Li (ed.): *Subject and Topic*. Academic Press, New York, 151–188.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. Kiss, Katalin 2013a. Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási Klára – É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és Kontaktológia 2*. PPKE, Piliscsaba, 190–205.
- É. Kiss Katalin 2013b. The Inverse Agreement Constraint in Uralic Languages. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 2: 2–21.
- É. Kiss Katalin (ed.) 2014a. *Hungarian Diachronic Syntax*. Oxford University Press, Oxford.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014b. *Magyar történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Haspelmath, Martin – Matthew S. Dryer – Bernard Comrie – David Gil (eds.) 2005. *WALS (The World Atlas of Language Structures)*. Oxford University Press, Oxford.
- Hawkins, John A. 2001. Some issues in a performance theory of word order. In: Anna Siewierska (ed.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin, 729–782.
- Károly Sándor 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lightfoot, David 1991. *How to set Parameters: Arguments from Language Change*. MIT Press/Bradford Books, Cambridge, Massachusetts.
- Lightfoot, David 2002. Myths and the prehistory of grammars. *Journal of Linguistics* 38: 113–136.

- Marcantonio, Angela 1985. On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian: A typological and diachronic analysis. *Acta Linguistica Hungarica* 35: 267–298.
- Moravcsik Edith 1974. Object–verb agreement. *Working Papers in Language Universals* 15: 25–140.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak. Languages of the World. Materials* 305. LINCOM Europa, München.
- Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39: 1–49.
- Peredy, Márta 2009. *A stochastic account for the variation in Hungarian object agreement*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Róna-Tas András 2011. Az Uráltól a Kárpát-medencéig. *História* 8: 2–7.
- Sipőcz Katalin 2011. Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 221–229.
- Virtanen, Susanna 2013. Pragmatic direct object marking in Eastern Mansi. *Linguistics* (in press).
- Weinreich, Uriel – William Labov – Marvin I. Herzog 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Winifred P. Lehman (ed.): *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press, Austin.

A példák forrásai:

- Apor-kódex*. 1416/15–16. század fordulója. Közzéteszi Volf György. Nyelvméltár VIII. Budapest, 1879.
- Bécsi kódex*. 1416/1456. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvméltár 1. Budapest: MTA, 1926.
- Halotti beszéd és könyörgés*. 1195. Közli E. Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegméltárunk újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 1990, 86: 124–127.
- Jókai-kódex*. 1370/1448. Közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1981.
- Jordánszky-kódex*. 1516–19. Közzéteszi Toldy Ferenc. Régi magyar nyelvméltár 5. 1888.
- Kazinczy-kódex*, 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 2003.
- Müncheni kódex*. 1414/1466. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Neovulgata. A Káldi-Neovulgata Biblia kiadása*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 1997.
- Pesti Gábor: *Új Testamentum magyar nyelven*. 1536. Hasonmás kiadás. MTA, Budapest. 2002.
- Szent Biblia*. 1590. Fordította Károli Gáspár. Hasonmás kiadás. Helikon, Budapest, 1990.